

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЇ

Проблема професійної переорієнтації у психології

У вітчизняній психології процес професійної переорієнтації вивчається у контексті особистісного і професійного розвитку людини. Акцентується увага на таких аспектах цієї проблеми як взаємозв'язок вибору професії і формування професійної спрямованості особистості, актуальність професійного вибору протягом життєвого шляху людини, готовність особистості до повторного вибору професії [11; 14; 19; 23; 27].

Вибір професії у контексті життєвого шляху людини аналізується у працях С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва. Вони розглядають розвиток особистості як процес становлення суб'єктних якостей людини, опосередкований її діяльністю протягом життя. На думку Б.Г. Ананьєва, професійна діяльність має вирішальне значення для особистісного розвитку людини. “Вибір професії, ціннісна орієнтація на ту чи іншу сферу суспільного життя, ідеали – все це окремі моменти, які характеризують початок самостійного життя у суспільстві. Перш за все воно є старт самостійної професійної діяльності” [1, с. 132].

Проблема вибору професії у взаємозв'язку із професійним і життєвим самовизначенням піднімається у роботах Е.О. Клімова, І.С. Кон, Т.В. Кудрявцева Н.С. Пряжнікова. Відмічається актуальність професійного

158

самовизначення і вибору протягом життя людини. Зокрема, Н.С.Пряжніков підкреслює зв'язок професійного самовизначення із самореалізацією в інших сферах життя і визначає його як «самостійне і усвідомлене знаходження смислів у діяльності, яка обирається або вже обрана» [23, с. 65]. Таке трактування професійного самовизначення дозволяє розглядати повторний професійний вибір як результат ціннісно-сміслового визначення особистості щодо професії і життя в цілому.

Процес професійної переорієнтації по-різному інтерпретується дослідниками з точки зору готовності особистості до вибору нової професії. Як правило, професійний вибір дорослих вивчається у зв'язку із проблемою працевлаштування безробітних людей. При цьому, як основна, виділяється проблема недостатнього рівня суб'єктної активності особистості, що заважає свідомому вибору професії [6; 13; 19; 27]. Одночасно у ряді робіт вивчається можливість позитивного сприймання людиною процесу професійної переорієнтації. В.П. Зінченко, Т.В. Кудрявцев К.О. Рикова, В.В. Синявський,

Н.А. Темченко, В.Ю. Шегуров відстоюють думку, що ситуація зміни професії надає нові можливості для професійного розвитку дорослої людини, за умови достатнього рівня суб'єктності особистості [14; 16; 27; 28].

Професійна переорієнтація нами розглядається як окремий момент професійного становлення людини і важлива подія у її житті, яка на тривалий час визначає напрямок особистісного розвитку. Вибір нової професії дорослою людиною здійснюється із врахуванням того, що вона вже має спеціальність, сформовані професійно важливі якості, вироблені і закріплені способи успішного виконання професійних обов'язків, тобто певні, сформовані у попередній діяльності суб'єктні якості.

Професійна переорієнтація і ціннісно-мотиваційна спрямованість суб'єкта вибору

Ціннісна спрямованість особистості обумовлює суб'єктивну значимість і, відповідно, вплив професійної діяльності на розвиток людини [2]. У зв'язку із цим, ситуація зміни професії по-різному сприймається професійно спрямованими людьми і орієнтованими на реалізацію у інших сферах життя.

У роботах Е.Ф. Зеєр, Л.О. Коростильової, Г.В. Ложкіна, О.М. Сергєєва, Е.Е. Симанюк показано, що для професійно орієнтованих людей зміна професії супроводжується перебудовою ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Професійна переорієнтація у такій ситуації передбачає зміну життєвих планів, сформованих професійних якостей, особистісних цінностей відповідно до нової професії і є значимою подією у житті людини [9; 13; 16].

Одночасно, у психологічній літературі описаний окремий тип суб'єктів професійної діяльності, для яких зміна професії не зачіпає особистісні

159

структури. На думку Є.П. Єрмолаєвої, для таких особистостей (професійно-нестабільні маргінали) професія є засобом досягнення позапрофесійних особистих цілей, оскільки мета діяльності не стає свідомою особистісно-значимою метою з достатньо високим статусом у ієрархічній структурі цінностей [7].

Таким чином, процес професійної переорієнтації може відігравати різну роль у житті суб'єкта діяльності. Для людей, орієнтованих на самореалізацію у професійній сфері, необхідність змінити професію є особистісно значимим моментом, який визначає напрямок подальшого розвитку особистості, тобто повторний вибір професії є життєвим вибором особистості.

Суб'єктна активність особистості у процесі зміни професії

Доросла людина може сприймати ситуацію професійної переорієнтації як кризовий момент у своєму професійному становленні і житті, або, навпаки, як ситуацію, яка відкриває нові життєві перспективи. У сучасних дослідженнях показано, що такі

відмінності у сприйманні процесу зміни професії зумовлені різним рівнем суб'єктної активності особистості, здатності рефлексивно ставитися до життя і проблемних ситуацій.

У дослідженнях з проблем професіоналізації виділяються дві стратегії професійного розвитку людини, з точки зору характеру активності особистості у професійній діяльності. (Д.Н. Завалішина, В.А. Машин, Л.М. Мітіна, О.Р. Фонарьов). Якщо людина використовує першу стратегію, домінує тенденція пристосування особистості до вимог діяльності, фіксації відповідності спеціаліста і професії. Особистість, як суб'єкт професійної діяльності, проявляє активність лише в умовах порушення рівноваги у системі «суб'єкт – професія».

Застосовуючи другу стратегію професійної поведінки, спеціаліст знаходиться у стані постійного пошуку, коли відчувається необхідність знаходити і розв'язувати нові професійні завдання. В умовах стабільності людина здатна руйнувати вже сформовану систему професійної діяльності, створювати нову професійну ситуацію, для того, щоб у повній мірі використати власний професійний потенціал. Виділяються два напрямки прояву суб'єктності людини: зміна об'єкта взаємодії або перебудова форм взаємодії із об'єктом. В обох випадках людина мусить вийти за межі ситуації «людина – професія», виявляючи особистісний рівень регуляції власної діяльності [8; 17; 17; 30].

Більшість авторів описують другу стратегію професійної поведінки через прояв творчості особистості у професійній діяльності. Творчі здібності дозволяють віднайти нові смисли у професії, поставити нові завдання і знайти способи їх розв'язання [3; 4; 17; 17; 22; 30]. Одночасно, в ряді досліджень у центрі уваги постає вибір нової професії як свідомий пошук шляхів

160

самореалізації дорослої людини [16; 23; 28].

Ситуацію зміни професії, як окремий випадок професійного розвитку людини, варто проаналізувати з погляду характеру активності особистості у процесі вибору нової діяльності. Під таким кутом зору виділяємо два типи професійної переорієнтації або два підходи до вивчення процесу професійної переорієнтації. З точки зору першого підходу, професійна переорієнтація розглядається як вимушена зміна професії, зумовлена незалежними від людини змінами в обставинах її життя, як от безробіття, переїзд, погіршення здоров'я тощо [6; 9; 13; 19]. При цьому, виникає невідповідність між сформованими особистісними характеристиками і зміненими параметрами життєвої ситуації. Вибір нової професії є проявом активності особистості з метою відновлення рівноваги у системі професійної діяльності. У такому трактуванні професійна переорієнтація є близькою за змістом до понять «криза професійного становлення» (Е.Ф. Зеєр), «індивідуальна криза зайнятості» (О.Н. Демін), «професійна криза ідентичності» (О.П. Ермолаєва).

Інший підхід у дослідженні професійної переорієнтації полягає у тому, що вибір нової професії розглядається як прояв активності людини з метою власного особистісного і професійного розвитку [14; 16; 28]. У дослідженнях Т.В. Кудрявцева і В.Ю. Шегурової показано, що необхідність у професійній переорієнтації може виникнути в результаті зміни професійного образу «Я» в ході професійної діяльності і під впливом соціального середовища [14]. При цьому, зміна професії не сприймається як кризовий момент у процесі професійного становлення, а, скоріше, як ситуація, яка відкриває нові можливості для розвитку.

Здатність людини ставитися до зміни професії як до сукупності шансів є однією з внутрішніх основ професійної мобільності. Про це, зокрема, пише В.В. Синявський, пов'язуючи застосування конструктивних способів адаптації на ринку праці із вмінням людини не обмежуватись однією діяльністю, а знаходити багато сфер застосування своїх можливостей і сил [27].

Отже, вибір професії дорослою людиною, детермінований її прагненням до професійної самореалізації, трактуємо не як кризовий момент професійного становлення, а скоріше як життєвий вибір, коли високий рівень суб'єктності дозволяє зберігати певну особистісну автономність у ситуації переорієнтації і обирати нову діяльність відповідно до внутрішніх ціннісних пріоритетів.

Професійний вибір як життєвий вибір особистості

У психологічній літературі проблема професійного вибору вивчається у взаємозв'язку із вивченням акту вибору як внутрішньої діяльності людини, яка може мати різний рівень складності. Найскладнішим є життєвий вибір особистості, який вимагає напруженої внутрішньої роботи і суб'єктивної готовності людини вибирати.

161

Найбільш детально і ґрунтовно проблема життєвого вибору людини розкрита Т.М. Титаренко. Авторка визначає життєвий вибір як «свідомий, довільний та свободний акт, що на певний час, на певному етапі життєвого шляху формує напрям подальшого розвитку» [29, с. 323]. У концепції життєвого світу особистості альтернативами вибору є різні діяльності або значущі взаємини, серед яких людина обирає ті, які є цінними для її розвитку. Вибір розглядається як діяльність, яка має свої етапи протікання і регулюється актуальними та потенційними життєвими цінностями [29].

Життєвий вибір подібний за своїми характеристиками до особистісного або екзистенційного вибору, який у класифікації Д.О. Леонтьєва є найскладнішим. Автор визначає вибір як «складну діяльність, яка має свою мотивацію і операційну структуру, володіє внутрішньою динамікою, чутливістю до особливостей об'єкта і регулюється суб'єктом» [15, с.100]. У процесі особистісного вибору суб'єкту не відомі ні критерії порівняння альтернатив, ні самі альтернативи. У такій ситуації особистість сама

конструює альтернативи разом із можливим майбутнім і на основі порівняння можливих варіантів майбутнього і можливостей реалізації обраної альтернативи робить свій вибір [15].

Предметом нашого дослідження є життєвий вибір у процесі професійної переорієнтації. Здійснюючи професійний вибір, людина конструює власні моделі професійного майбутнього, порівнює їх на основі внутрішніх ціннісних критеріїв і обирає найбільш прийнятний для себе варіант. З позицій суб'єктно-ціннісного аналізу ціннісними критеріями життєвого вибору у процесі професійної переорієнтації є суб'єктні цінності особистості.

Розвиток здібностей і ситуація зміни професії

Професійна переорієнтація у більшості досліджень трактується як вибір нової професії із врахуванням того, що особистість вже має спеціальність, певний досвід роботи і відповідні професійні здібності. У процесі вибору важливим є момент роботи свідомості по зіставленню власних можливостей і вимог конкретної діяльності в контексті суб'єктивно прогнозованого переліку можливих професій. Тому вибір професії в значній мірі залежить від рівня розвитку здібностей людини у різних діяльностях і адекватного усвідомлення цього процесу.

Проблема розвитку професійних здібностей спеціаліста піднімається у роботах Б.І. Беспалова, В.О. Бодрова, Б.Ф. Ломова, В.Д. Шадрікова. У дослідженнях В.Д. Шадрікова розвиток професійних здібностей в конкретній діяльності трактується як процес формування психологічної системи діяльності шляхом перебудови психічних якостей спеціаліста відповідно до вимог професії. «У процесі засвоєння професії і становлення системи діяльності відбувається перебудова операційних механізмів психічних

162

властивостей у відповідності з вимогами діяльності» [31, с. 22].

Суттєвим моментом у концепції психологічної системи діяльності є погляд на взаємодію між здібностями і способом виконання діяльності. «Окремі професійно важливі властивості не компенсують одна одну, а взаємодіють у системі діяльності і у відповідності з вимогами діяльності. Спосіб діяльності визначається рівнем розвитку і якісними характеристиками окремих професійно важливих властивостей і їх сукупністю» [31, с. 22]. Сукупність здібностей, їх взаємодія, як прояв обдарованості людини, визначає ефективний індивідуальний спосіб виконання діяльності. Підкреслюється багатоваріантність поєднання здібностей і відповідно неповторність, унікальність досягнення успіху у виконанні діяльності різними людьми.

Схожі погляди висловлює О.Л.Музика, пов'язуючи спосіб виконання діяльності із наявністю творчих здібностей. Творчі здібності, як компонент загальних здібностей, не

лише розвиваються в окремих діяльностях, а й мають здатність до переносу на інші види діяльностей [20]. З таких позицій, можна спрогнозувати, що ефективному оволодінню новою професією сприяє наявність значного обсягу загальних здібностей, в тому числі і творчих, які здатні переноситись з одного виду діяльності на інший.

Крім того, здібності розглядаються як особистісне утворення, яке обов'язково включає ціннісний компонент і характеризує спрямованість особистості. Запропонована автором структурно-операціональна модель здібностей відображає зв'язок рефлексії здібностей та рівня їх розвитку [21].

Роль рефлексії у здійсненні професійного вибору

С.Л. Рубінштейн виділяє два способи існування людини у світі в залежності від її здатності рефлексивно ставитися до оточуючої дійсності. На його думку, з появою рефлексії виникає осмислений погляд на життя, коли кожен вчинок людини відображає її світогляд і рівень особистісної свободи. «Від узагальненого ставлення людини до життя залежить і поведінка суб'єкта у будь-якій ситуації, в якій він знаходиться, і ступінь залежності його від цієї ситуації» [25, с. 367].

Зв'язок внутрішньої свободи і рівня розвитку рефлексії особистості у масштабі виконання професійної діяльності вивчається у працях В.П. Зінченко, В.В. Рибалки, К.О. Рикової, В.В. Синявського, Н.А. Темченко. Ефективність професійної діяльності сучасного працівника, на думку В.В. Рибалки, залежить від рівня усвідомлення особистістю власних способів успішного виконання завдань, а саме від уміння свідомо засвоювати і реалізовувати спеціальні психологічні знання, уміння, навички, здібності, які трактуються як культурно-психологічні цінності. З погляду особистісного, рефлексивно-ціннісно-креативного підходу усвідомлення особистістю свого психологічного потенціалу як вищої цінності дозволяє ефективно виконувати професійні обов'язки в критичних професійних ситуаціях, які потребують

163

мобілізації внутрішніх ресурсів фахівця [24].

Роль рефлексії у здійсненні професійного вибору у взаємозв'язку із професійним самовизначенням вивчає Ж.П. Вірна. На її думку, у центрі такої рефлексії знаходиться взаємодія між суб'єктом діяльності і змістом професії, а результатом – може бути переживання задоволеності або незадоволеності обраною професією. «Професійне самовизначення як усвідомлення людиною не тільки рівня розвитку своїх професійних здібностей та структури професійних інтересів і мотивів, але й усвідомлення відповідності тим вимогам, які ставить перед нею діяльність, дозволяє стверджувати, що переживання цієї відповідності можна розглядати як почуття задоволеності обраною професією» [5]

У значно ширшому контексті представлено рефлексію у дослідженнях Є.І. Ісаєва, С.Г. Косарецького, В.І. Слободчикова. Вони розглядають рефлексію, як механізм розвитку

професійної свідомості і виділяють різну її спрямованість: на об'єкт діяльності, на засоби виконання діяльності, на спосіб існування суб'єкта діяльності. Останній тип рефлексії характеризує здатність суб'єкта професійної діяльності здійснювати ціннісно-сміслову самовизначення, яке передбачає чергову постановку і розв'язання питання професійного вибору [10].

У сучасних дослідженнях здатність особистості знаходити шляхи самореалізації у різноманітних життєвих ситуаціях пов'язується із розвитком рефлексії. Варіативність розвитку, яка є природною для особистості із розвинутою рефлексією, дозволяє зберігати певну незалежність від змінюваних обставин життя. Високий рівень рефлексії здібностей у процесі професійної переорієнтації є однією з умов оптимального вибору нової професії, оскільки дозволяє виділити достатньо велику кількість адекватних альтернатив вибору. Передбачаємо високий рівень рефлексії у процесі внутрішньо детермінованої професійної переорієнтації. У ситуації, коли вибір нової професії зовнішньо мотивований, суб'єкт професійної переорієнтації, скоріше за все, буде характеризуватися низьким рівнем рефлексії власних здібностей.

Вивчення рефлексії здібностей особистості у процесі професійної переорієнтації

Дослідження рефлексії здібностей особистості у процесі професійної переорієнтації проводилось за методикою вивчення динамічних механізмів розвитку творчих здібностей. Виділяємо два типи професійної переорієнтації: вибір нової професії, зумовлений зовнішніми обставинами життя людини, руйнуванням системи професійної діяльності і професійний вибір як прояв суб'єктної активності особистості. Яскравим прикладом вимушеного повторного професійного вибору є зміна професії в умовах безробіття. На нашу думку, зміна професії працюючим спеціалістом передбачає певний рівень суб'єктності особистості і ілюструє другий тип професійної переорієнтації. Передбачаємо відмінності усвідомлення розвитку професійних здібностей у визначених ситуаціях. У дослідженні взяли участь працюючі студенти заочної форми навчання, які планують змінити вид діяльності, тому здобувають другу освіту за спеціальністю «Психологія» (2 особи), безробітні,

164

які здобувають другу вищу освіту за спеціальністю «Психологія» (2 особи), спеціалісти, які змінили місце роботи і спеціальність за власним бажанням. Усі досліджувані – жінки віком від 26 до 36 років, одружені

Опис методики дослідження:

1-й етап – індивідуальна бесіда з досліджуваним з метою створення ситуації довіри і актуалізаційного діяльнісного і соціального досвіду. У бесіді аналізуються життєві успіхи і невдачі, обговорюються ті сфери життя, які виділяє досліджуваний.

2-й етап – заповнення карти рефлексії діяльностей, в яких розвиваються здібності, і

соціальних стосунків, які складаються у цих діяльностях. Діагностично значимими є такі моменти цього етапу дослідження: ступінь складності для досліджуваного виконати запропоновані завдання; в яких саме моментах заповнення стандартної карти виникали труднощі і характер цих труднощів. Наявність труднощів при заповненні запропонованої карти є ознакою недостатнього розвитку рефлексії, ілюстрацією ступеня розвитку різних видів рефлексії.

3-й етап – аналіз та інтерпретація даних передбачає два напрямки роботи: по-перше, кількісний та якісний аналіз рефлексії діяльностей і соціальних стосунків, що дозволить оцінити розвиток окремих компонентів здібностей; по-друге, порівняння розвитку окремих структурних компонентів здібностей, виявлення пріоритетів особистості, що дозволить спрогнозувати подальший професійний розвиток. На цьому етапі ми визначали кількість виділених діяльностей та вмінь; аналізували зміст діяльностей, визначали спрямованість на ту чи іншу сферу життя; виявляли найбільш значимі для досліджуваних діяльності; визначали місце професійно важливих властивостей (для попередньої і нової професії) серед них; оцінювали рівень узагальненості здібностей.

Аналіз соціальної рефлексії здійснювався за такими критеріями як контактність – неконтактність референтних осіб та ступінь їх впливу на досліджуваного. Проводився кількісний та якісний аналіз виділених особистісних якостей, в тому числі й професійно-важливих.

В ході аналізу результатів дослідження виявлено загальні характеристики рефлексії здібностей у процесі професійної переорієнтації та специфічні особливості діяльній та соціальної рефлексії осіб, які змінили професію за власним бажанням або через зовнішні життєві обставини.

Особливості діяльній рефлексії людей, які змінили професію.

Диференційованість діяльній сфери. Розподіл виділених досліджуваними вмінь відображає розвиток здібностей у загальному контексті життєдіяльності людини, включаючи усі можливі діяльності. Відмінності у розвитку здібностей між різними людьми в значній мірі пояснюються відмінностями у життєвому

165

досвіді, тобто змістом і кількістю тих діяльностей, в які була включена особистість. Спільним для обох категорій досліджуваних є усвідомлення умінь, пов'язаних із професійною, сімейною сферами та дозвіллям. Особи, які планують змінити професію, виділяють, крім названих, здібності, які стосуються навчальної діяльності.

Ієрархізація діяльностей та вмінь. Учасники дослідження виділяють різні за рівнем особистісної значимості діяльності та вміння. Працюючі і безробітні досліджувані по-різному оцінюють роль професійної діяльності у процесі власного розвитку, і

відповідно місце професійних здібностей у загальній системі здібностей. У ситуації зміни професії за власним бажанням найбільш значимими називаються діяльності професійної і сімейної сфер життя. Кількість професійно важливих вмінь серед загального списку виділених є переважаючим (14 з 15 і 7 з 13). Професійно важливі уміння є значимими, оскільки оцінюються в 9 – 10 балів, вміння, які стосуються сімейної сфери – в 8 – 9 – 10 балів. Перспективи власного розвитку пов'язуються досліджуваними із розвитком вмінь, які можна віднести до професійної, сімейної і сфери дозвілля. У ситуації вимушеної зміни професії найбільш значимими є уміння сімейної сфери і сфери дозвілля. Уміння, які ми відносимо до цих сфер, кількісно переважають у переліку виділених вмінь. Крім того, вони оцінюються як найважливіші (8 – 9 – 10 б.). Навчально-професійні уміння оцінюються в 7 балів. Такі особливості діяльнісного компоненту здібностей ілюструють професійну спрямованість осіб, які змінили місце роботи і спеціальність з власної ініціативи, і орієнтацію на самореалізацію в інших сферах життя тих досліджуваних, які перебувають у ситуації вимушеної зміни основної діяльності.

Рефлексія актуальних і потенційних діяльностей і здібностей. Розвиток здібностей учасниками дослідження пов'язується, в першу чергу, із актуальними і потенційними діяльностями. При оцінці діяльнісного досвіду вони, в більшій мірі, орієнтовані на теперішнє і майбутнє, ніж на минулий період життя. Так, безробітними студентами не було названо попередню професійну діяльність, а працюючими спеціалістами – навчання, незважаючи на те, що такі діяльності були у минулому. Зате усі досліджувані перерахували актуальні на теперішній момент і потенційні у майбутньому діяльності. Наприклад, досліджуваними – студентами обов'язково виділяється майбутня професійна діяльність, з якою пов'язуються життєві плани. Така орієнтація досліджуваних на теперішнє і майбутнє в оцінці розвитку власних здібностей відповідає суті професійної переорієнтації, як процесу пов'язаному із зміною життєвих планів, у зв'язку із теперішньою або прогнозованою у майбутньому зміною основної діяльності. Уявлення про динаміку здібностей відповідає особистісній націленості на власний розвиток відповідно до вимог нової професії.

Усвідомлення загальних та спеціальних професійних здібностей. Виділені досліджуваними уміння та дії суттєво відрізняються за рівнем узагальненості. Це однаково характерно для обох категорій суб'єктів професійної переорієнтації. Однак відмічаємо переважне усвідомлення загальних здібностей у ситуації зміни професії за власним бажанням і рефлексію спеціальних здібностей, які стосуються попередньої професії, у ситуації вимушеної зміни професії. Інтерпретуємо це таким чином, що усвідомлення загальних здібностей, які можуть бути використані при виконанні широкого кола діяльностей є однією з умов позитивного ставлення до факту професійної переорієнтації у дорослому віці і самостійного вибору нової професії. Звуження

діяльнісної рефлексії до виділення вузькоспеціалізованих професійних умінь утруднює свідомий вибір професії, що характерно для вимушеної зміни основної діяльності в умовах безробіття.

Диференціація – інтеграція виділених вмінь. Рівень диференційованості дій та операцій окремих здібностей суттєво відрізняється у діяльностях, різних за своєю значимістю та рівнем освоєння. Найбільшу кількість дій і операцій досліджувані виокремлюють у актуальних особистісно значимих діяльностях. Ця особливість діяльнісної рефлексії спостерігається в обох визначених ситуаціях професійної переорієнтації.

Досліджувані, які змінюють професію через зовнішні обставини, найбільшу кількість дій і операцій виокремлюють в актуальних для них діяльностях, які стосуються сімейної сфери та дозвілля. Так, **досліджувана А.** найбільшу кількість дій виділила у такій діяльності як шиття одягу. Названа діяльність усвідомлюється студенткою на рівні планування діяльності *«придумати фасон»*, необхідних знань *«знати властивості тканини»*, зовнішніх дій *«тримати ритм»*, але не усвідомлюються прийоми логічного мислення, хоч вони мають місце *«обрати вид нитки означає порівняти властивості тканини і нитки»*, *«для того, щоб правильно розкласти модель необхідно проаналізувати напрям нитки у тканині»*. Відповідаючи на додаткові запитання студентка достатньо легко виділила вищезгадані мислительні операції, що вказує на їх присутність у свідомості, але у згорнутому вигляді.

У ситуації бажаної зміни професії вміння, пов'язані із сімейною, професійною сферами та дозвіллям мають різний рівень диференціації. Всі досліджувані виділяють значну кількість дій і операцій у вміннях, які стосуються професійної діяльності, але, можуть, відчувати труднощі при аналізі тих здібностей, які стосуються інших сфер життя. Зокрема, виявлено, що деякі досліджувані не виділяють окремі дії у виділених ними вміннях, або виокремлюють особистісні якості, а не операції. Наприклад, **досліджувана З.** у вмінні *«спілкуватися з людьми»* виділяє такі складові: *«довіра між людьми»*, *«відвертість»*, *«вміння слухати»*, *«пізнавальний інтерес»*, *«вміння скласти правильне перше враження»*, *«комунікабельність»*. **Досліджувана І.** у вмінні *«в'язання»* виділяє складові: *«фантазія»*, *«пошук творчого моменту»*, *«уявлення кінцевого результату»*, *«очікування того, що скажуть люди, як оцінять модель»*. Коли увагу досліджуваної зосередили на технологічних моментах процесу в'язання, вона додатково виділила такі важливі операції як *«підбір кольору»*, *«підбір номеру спиць під номер нитки»*, *«підбір спиць під модель виробу»*, *«знання технології в'язання різних видів петель»*. У цих досліджуваних добре засвоєні діяльності автоматизуються і витісняються або усвідомлюють на рівні особистісних характеристик.

Диференціація професійно-важливих умінь. Досліджувані, для яких особистісно значимою є професійна діяльність, професійні уміння розподіляють на достатньо велику кількість дій і операцій. Це в однаковій мірі стосується професійно важливих якостей, пов'язаних із попередньою і новою роботою і свідчить про те, що професійна діяльність є достатньо складною, тому вимагає свідомої особистісної регуляції. Наприклад, досліджувана **В.** діяльність «*підготовка ефірного матеріалу*» розподіляє на такі окремі дії: «*осмислення теми*», «*оцінка ступеня знайомства з темою*», «*пошук і збір інформації*», «*спілкування*», «*пошук «родзинки»*», «*зовнішній вигляд*».

Творчість як окрема професійна здібність. В результаті рефлексії здібностей у ситуації професійної переорієнтації творчість виділяється як окреме професійно важливе уміння. Наприклад, досліджувана **В** називає вміння «*творчий підхід до справи*», яке на її думку розподіляється на такі складові: «*ступінь відповідальності*», «*оцінка ризику*», «*подолання стереотипів*», «*порівняльний аналіз*», «*тактика*», «*емоційність*».

Особливості соціальної рефлексії людей, які змінили професію.

Диференціація референтних осіб за рівнем значимості оцінки. Усі учасники дослідження мають достатньо широке коло референтних осіб, які відрізняються за рівнем значимості оцінки. Найвпливовішими у ситуації бажаної зміни професії є керівник, колеги по роботі та члени сім'ї. У ситуації вимушеної переорієнтації значимими є оцінки батьків, членів сім'ї, друзів та колег з попереднього місця роботи. Таким чином, у процесі професійної переорієнтації орієнтиром для розвитку можуть бути люди із різних сфер включення, що відображає особистісну спрямованість фахівця.

Референтність керівника та колег у ситуації бажаної зміни професії. Особливістю соціальної рефлексії осіб, які адаптуються до умов нової роботи є референтність керівника та колег з нового місця роботи. Керівник та колеги сприймаються як носії професійних норм і цінностей.

Рефлексія моральнісних та діяльнісних особистісних якостей. Особистісно-ціннісний компонент здібностей включає якості, які характеризують досліджуваних з позиції орієнтації на діяльність чи на стосунки. Серед виділених якостей, які відображають особистісну спрямованість на діяльність чи на спілкування, суттєвих відмінностей у різних

ситуаціях професійної переорієнтації не виявлено. Називаються якості особистості, які в більшій мірі характеризують людину, як суб'єкта професійної діяльності: «*творчий потенціал*», «*знання мов*», «*мати власну позицію*», «*слухати, аналізувати*», «*швидкість реакції*», і якості, які характеризують людину, як суб'єкта взаємодії з іншими людьми: «*терпимість*», «*намагання згладити гострі кути у спілкуванні*», «*досвід спільного життя*», «*вміння спілкуватися з дітьми*», «*комунікабельність*», «*критичність*».

Актуальність – потенційність професійних здібностей. Зміст особистісно-ціннісного компонента професійних здібностей складають актуальні якості особистості та бажані, які хотілося б розвинути. Кількість актуальних і потенційних якостей особистості є різною у виділених ситуаціях професійної переорієнтації. У досліджуваних, які за власним бажанням змінили професію, актуальна і потенційна складова кількісно врівноважені або потенційних якостей більше. Досліджувані, які перебувають у ситуації вимушеної зміни професії, називають значно менше якостей, яких хотілося б набутися чи розвинути.

Невідповідність референтного і особистісно-ціннісного компонентів здібностей. Явище неузгодженості референтного і особистісно-ціннісного компонентів здібностей виявлено у досліджуваних, які перебувають у ситуації вимушеної зміни професії. Виявлена дисгармонія полягає в тому, що у змісті особистісно-ціннісного компонента переважають якості, які на думку досліджуваних, є професійними здібностями, а до кола значимих осіб не включено людей, які б реально могли оцінити професійні успіхи або могли б бути зразком службових досягнень.

Усвідомлення творчості як особистісної якості. Творчість сприймається як особистісно цінна якість. Творчі здібності усвідомлюються як засіб досягнення визнання в різних сферах життя, в тому числі і у професійній діяльності. В результаті соціальної рефлексії виділяються такі особистісні якості, які ми відносимо до творчих здібностей: «творчий потенціал», «творчий підхід до справи», «здатність пофантазувати», «знайти творчий момент у справі».

Висновки: Аналіз літератури з проблеми професійної переорієнтації дозволяє зробити висновок, що процес зміни основної діяльності позитивно сприймається фахівцем за умови достатнього рівня суб'єктної активності особистості, рефлексивного ставлення до будь-яких життєвих ситуацій. При цьому, рефлексія власних можливостей і зовнішніх вимог, усвідомлення розвитку здібностей у різних діяльностях дозволяє людині зберігати певну незалежність від будь-яких життєвих обставин за рахунок здатності знаходити достатньо велику кількість можливостей для застосування власних сил. Високий рівень рефлексії здібностей у процесі професійної переорієнтації є однією з умов оптимального вибору нової професії, оскільки дозволяє людині

виділити достатньо велику кількість адекватних альтернатив вибору.

Проведене дослідження виявило, різний рівень розвитку рефлексії професійних здібностей у людей, які перебувають у процесі професійної переорієнтації. Узагальнюючи отримані результати, можемо зробити висновок, що фахівці, які змінюють професію за власним бажанням, характеризуються вищим рівнем рефлексії професійних здібностей у порівнянні із особами, які перебувають у ситуації вимушеної зміни професії. Про це,

зокрема, свідчать такі особливості діяльній та соціальної рефлексії: усвідомлення значної кількості умінь та здібностей, в тому числі і професійних; усвідомлення загальних здібностей, пов'язаних із виконанням широкого кола діяльностей; у складі професійних здібностей виділення творчих, як стратегії досягнення успіху; перевага потенційних здібностей над актуальними, що свідчить про особистісну установку на розвиток; розвиток когнітивно-операційного компонента професійних здібностей; референтність осіб, пов'язаних із професійною сферою; узгодженість усіх компонентів здібностей.

У процесі вимушеної зміни професії виявлено нижчий рівень рефлексії розвитку професійних здібностей у порівнянні із усвідомленням розвитку власних здібностей у інших сферах життя. Така особливість рефлексії осіб, які перебувають у процесі професійної переорієнтації через зовнішні життєві обставини, свідчить про спрямованість досліджуваних на самореалізацію у позапрофесійних діяльностях і, відповідно, труднощі рефлексії власного розвитку у професії. Рефлексія розвитку здібностей характеризується такими ознаками: усвідомлення переважної кількості здібностей, непов'язаних з професійною діяльністю; перевага спеціальних професійних здібностей над загальними; перевага актуальних здібностей над потенційними, недиференційованість професійних умінь; відсутність референтних осіб, пов'язаних із професійною діяльністю, неузгодженість компонентів здібностей.

Описані відмінності соціальної та діяльній рефлексії осіб, які перебувають у процесі професійної переорієнтації, підтверджують залежність між рівнем розвитку рефлексії особистості і її здатністю здійснювати вибір нової професії, заснований на внутрішніх цінностях, а не продиктований зовнішніми обставинами. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо у вивченні ціннісних детермінант професійного вибору, зіставленні отриманих результатів із виявленими особливостями соціальної та діяльній рефлексії, а також у розробці програми ціннісної підтримки для осіб, які перебувають у ситуації вимушеної зміни професії.

Список використаних джерел:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
2. Борисова Е.М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности.// Психология формирования и развития личности. – Изд-во «Наука», 1981. – С. 159-177.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. – М.: Мысль, 1988. – 301 с.
4. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте.// Вестн. Моск. Ун-та. Сер.14. Психология. 1980. – С. 3 – 13.

5. Вірна Ж.П. Професійна ідентифікація психолога // Актуальні проблеми діяльності психологічної служби системи освіти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 11 – 12 квітня 2006р. – Суми, 2006. – 141 с.
6. Демин А.Н. Психологические факторы восстановления трудовой занятости.// Вопр. психол. – 2004. – №3. – С. 19 – 28.
7. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность.// Психол. Журн. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 51 – 59.
8. Завалишина Д.Н. Субъектно-динамический аспект профессиональной деятельности.// Психол. Журн. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С. 5 – 15.
9. Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. Кризисы профессионального становления личности.// Психол. Журн. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 35 – 44.
10. Исаев Е.И., Косарецкий С.Г., Слободчиков В.И. Становление и развитие профессионального сознания будущего педагога.// Вопр. психол. – 2000. – №3. – С. 57 – 66.
11. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения – Ростов–на–Дону. Издательство «Феникс», 1996 – 512 с.
12. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
13. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. – СПб.: Изд-во «Речь», 2005. – 222 с.
14. Кудрявцев Т.В., Шегурова В.Ю. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности.// Вопр. психол. – 1983. – № 2. – С. 51 – 59.
15. Леонтьев Д.А., Пилипко Н.В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования.// Вопр. Психол. – 1995. – № 1. – С. 97 – 110.
16. Ложкин Г.В., Сергеев О.М. Профессиональная переориентация как фактор активности личности в процессе ее саморегуляции.// Психология субъективной активности личности. – К., 1993. – С. 160 – 163.
17. Машин В.А. О двух уровнях личностной регуляции поведения человека.// Вопр. Психол. – 1994. – № 3. – С. 144 – 149.
18. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально экономических условиях.//Вопр. психол. – 1997. – № 4. – С. 28 – 38.
19. Міропольська М.А. Професійна орієнтація як основа формування та побудови професійної кар'єри// Бюл. ІПК ДСЗУ. – 2004. – №2. – С. 17 – 19.
20. Музика О.Л. Творчість з позицій суб'єктно-ціннісного аналізу.// Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення освітньої практики в системі післядипломної педагогічної освіти: Науково-методичний збірник/ За ред. М.М. Заброцького. – Київ – Житомир: ЖОППО, 2006. – С. 118 – 126.
21. Музика О.Л. Рефлексія та ціннісна підтримка розвитку здібностей: підходи до побудови методики дослідження./ Творчий потенціал особистості: проблеми розвитку та реалізації: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

- (Київ, 15 лютого 2005р.). Редактори: О.Б. Терезина, П.Ю. Лепський. – К., 2005. – С. 187 – 190.
22. Пиняева С.Е., Андреев Н.В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости.// Вопр. психол. – 1998. – № 2. – С. 28 – 38.
  23. Пряжников Н.С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе.// Вопр. Психол. – 1996. – № 1. – С. 62 – 72.
  24. Рибалка В.В. Особистісний, рефлексивно-ціннісно-креативний підхід до розвитку психологічної культури учнівської молоді в умовах неперервної професійної освіти.// Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред.В.В. Рибалки; колавторів: Г.О. Балл, М.В. Бастун, О.Г. Видра, Н.І. Волошко, Л.М. Гридковець, Р.С. Гуревич, О.М. Ігнатович, А.М. Коломієць, Д.Ф. Крюкова, О.П. Лящ, В.Е. Мілерян, В.І. Панченко, П.С. Перепелиця, В.В. Рибалка, З.Л. Становських, С.К. Шандрук. – К.:ІПППО АПН України, 2005. – С. 30 – 43.
  25. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
  26. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности.// Психол. Журнал. – 1984. – № 4. – С. 65 – 73.
  27. Синявський В.В. Професійна консультація безробітних за ступенем їх готовності до трудової діяльності. // Бюл. ППК ДСЗУ. – 2005. – № 2. – С. 25 – 27.
  28. Темченко Н.А. Психологічна готовність апліканта до зміни професії.// Бюл.ПК ДСЗУ. – 2002. – № 2. – С. 24 – 25.
  29. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
  30. Фонарев А.Р. Развитие личности в процессе профессионализации.// Вопр. психол. – 2004. – № 6. – С. 72 – 83.
  31. Шадриков В.Д. Проблемы профессиональных способностей.//Психол. журн. – 1982. – Т. 3. – № 5. – С. 13 – 26.